

Elektronska demokracija v refleksiji izbranih politoloških kategorij: politične participacije, politične moči in politične akcije¹

KONCEPTUALNA IZHODIŠČA

Prvi korak k oblikovanju konceptualnega izhodišča za politološki premislek o vlogi, potencialih in uporabnosti informacijsko-komunikacijske tehnologije v politično participativne namene v 21. stoletju pomeni “osvoboditev od teoretske odvisnosti, ki opredeljuje in omejuje demokracijo zadnjih nekaj stoletij” (Becker in Slaton, 2000: 1). Takšna zgodovinska omejitev je koncept političnega organiziranja industrijsko razvitih družb, t. i. sistem obstoječe predstavniške demokracije, ki temelji na newtonovskem razumevanju politike 18. in 19. stoletja. Na različnih ravneh in tudi na ravni globalne družbe se kopičijo problemi in krize, ki jim ta institucionalna arhaična ureditev ni več kos. Kriznost se na ravni demokratskih političnih skupnosti kaže kot povečevanje nezaupanja javnosti v predstavniško vladavino, upadanje njene legitimnosti, ki je povezano z visoko stopnjo nezadovoljstva državljanov z neodzivnostjo in okostenelostjo političnih oblasti, pa tudi z neugodjem pri umeščanju novega znanja in novih tehnologij v preživet politični sistem, razvit iz teorij, znanja in tehnologij izpred več kot tristo let. Podobno velja za razmere na globalni ravni, za katere so značilne nepismenost, velikanske razlike med revnimi in bogatimi, nepravilna delitev družbenih dobrin, ekološke katastrofe, naraščajoča prevlada predstavniških vladavin, ki jih nadzorujejo majhne klike ekonomsko močnih in dobro organiziranih interesov, neskončni dolgovi revnega tretjega sveta, nastajanje “novega svetovnega reda”, ki ga vodi ta imperialna globalna oligarhija in birokracija, predvsem pa občutek nemoči ljudi tako na lokalni, državni, regionalni, nacionalni kot tudi mednarodni ravni, da bi sodelovali pri rešitvah teh in drugih življenjsko ogrožajočih problemih (Becker in Slaton, 2000: 6–7).

¹ Besedilo združuje ključne teze in ugotovitve diplomskega dela z naslovom “Elektronska okoljska demokracija”.

Kljub temu pa človeštvo v novem tisočletju že ima najsodobnejšo informacijsko-komunikacijsko tehnologijo (IKT), ki s premoščanjem časa in prostora omogoča hipno informiranje, poslovanje, prenos podatkov, interaktivno komuniciranje itd. Politične elite predstavniških demokracij skušajo zmanjšati razliko med legalnostjo in legitimnostjo odločanja o javnih zadevah tudi s pomočjo demokratičnih in emancipatornih potencialov, ki se skrivajo v tehničnih lastnostih IKT. Različne spletne aplikacije javne oblasti, kot npr. aplikacije e-vlade in delno tudi e-uprave, so dodatni in izboljšani informacijsko-komunikacijski kanali med javno oblastjo in državljani. Čeprav je težko dajati oceno o učinkovitosti takšnih aplikacij, je očitno, da vsaj na ravni koncepta demokracije tovrstne uporabe IKT ne prinašajo nič novega, temveč nasprotno, s svojo ujetostjo v koncept predstavniške demokracije reproducirajo obstoječa razmerja moči med javno oblastjo in državljani². To ugotovitev potrjujejo uporabniške možnosti vladnih spletnih strani in portalov, ki državljanom ponujajo veliko možnosti za informiranje in opravljanje storitev, malo ali skoraj nič pa za izvajanje različnih oblik javne participacije. Zato je več kot na mestu vprašanje, v kolikšni meri slovenske politične elite pri gradnji informacijske družbe upoštevajo možnosti in potenciale elektronske demokracije. Sklepamo, da legitimizacijske težave predstavniško-demokratičnih institucij na eni strani ter njihove, za javno participacijo zaprte spletne aplikacije na drugi opozarjajo na vsebinsko nezmožnost izkoriščanja participatornih potencialov IKT. Najnovejša informacijsko-komunikacijska tehnologija (internet, računalniška omrežja in osebni računalniki) je tako paradoksalno umeščena v institucionalni prostor omajane, neodzivne in opotekajoče se predstavniške demokracije.

Prepričani smo, da je za celovito uporabo političnih potencialov novih elektronskih tehnologij pri izboljševanju demokratičnosti in učinkovitosti javnega družbenega delovanja nujen paradigmatški preskok v razumevanju demokracije. Obstoječi model predstavniške demokracije je treba nadgraditi s konceptom participativne demokracije. Takšen miselni preskok v koncipiranju političnega organiziranja modernih družb odpira možnosti za participatorno rabo demokratičnih potencialov IKT v političnem prostoru. To pa pomeni dizajniranje spletnih e-informacijskih, e-komunikacijskih in e-odločevalskih prostorov za izvajanje različnih oblik, tipov in dimenzij javne participacije državljanov pri odločanju o zadevah javnega pomena. Takšno rabo IKT, ki v celoti izkorišča možnosti interkomunikacije, kot tehnološkega pogoja za komunikacijski in odločevalski proces, v pričujočem članku razvijamo pod pojmom elektronska javna participacija.

² Podobno, vendar na ravni omrežij lokalnih skupnosti ugotavlja tudi Franc Trček (1997), Virtualna demokracija – navideznost ali dejanskost?, *Družboslovne razprave* 13 (24/25), 98–117.

PARTICIPATIVNA DEMOKRACIJA

Naslednji korak k oblikovanju konceptualnih izhodišč za uporabo participativnih možnosti IKT v političnem prostoru je po Beckerjevemu mnenju vzpostavitev nove demokratične paradigme, ki vključuje nove informacijsko-komunikacijske tehnologije in ki vodi v transformacijo predstavniške demokracije v nove, bolj neposredne in participativne oblike demokracije. "Današnji in prihodnji ideološki spopad bo temeljil na pojavljanju in vzponu novih oblik demokracije, še posebno med bolj neposrednimi demokratičnimi mutacijami na vseh stopnjah vladanja, ki povezujejo nove informacijske in komunikacijske tehnologije, imenovanimi teledemokracija" (Becker in Slaton, 2000: 7).

Becker poudarja tiste vizije razvoja participativne demokracije³, ki imajo naslednje skupne točke (Becker in Slaton, 2000: 15–16): (1) obstoječi predstavniški sistem ni dovolj dovzeten do širše javnosti, kar vodi k splošnemu občutku brezbriznosti in nemoči med državljani; (2) obstoj in uporaba elektronske informacijske in komunikacijske tehnologije sta namenjena državljanom, da pretehtajo, premislijo in odločijo o pomembnih zadevah javnega pomena; (3) državljani, ki bodo bolj izobraženi, aktivnejši in civilnodružbeno ozaveščeni, s čimer bodo socialne, ekonomske in zunanje politike bolj v skladu z njihovimi potrebami in pričakovanji. Rezultat bo boljša in razumnejša družba; (4) vsak nacionalni odločevalski sistem mora biti zgrajen od spodaj navzgor in mora vključevati osebna srečanja; (5) kot dodatek k povezovanju državljanov in vlad morajo nove tehnologije oblikovati vzporedni komunikacijski sistem med samimi državljani; (6) pred kakršnim koli glasovanjem morata obstajati dovolj dober informacijski dialog in razprava; (7) postopek mora biti usmerjen k ozaveščenosti splošne javnosti. Becker pri tem poudarja, da vsi in vsak posebej (ekonomski, socialni in moralni problem ali vprašanje) ne bodo v celoti rešeni, vendar pa bo zavezanost k njihovem reševanju pomenila občutnejšo izboljšavo obstoječega predstavniškega političnega sistema (Becker in Slaton, 2000: 16).

Te vizije povezuje in združuje miselni proces demokratične politične teorije, umeščene v novo demokratično paradigmo, ki naj bi vsebovala nove in boljše oblike političnega organiziranja razvitih industrijskih družb. Takšna demokratična ureditev je primernejše izhodišče za politično-participativno uporabo informacijsko-komunikacijske tehnologije, ker v celoti izkorišča njene emancipatorične potenciale. Zato po Beckerjevem mnenju "nova demokratična paradigma", ki naj bi pomagala ohraniti in razviti "staro demokratično paradigmo" v novo in boljšo obliko, potrebuje združitev nekaterih različnih, vendar medsebojno

³ Podobne vizije na področju ohranjanja okolja in trajnostnega razvoja na mednarodni ravni uvaja Aarhuška konvencija.

povezanih sodobnih teoretskih in znanstvenih dosežkov, vključujoč: (1) evolucijo 20. stoletja v teoriji participacije in teoriji neposredne demokracije, (2) revolucijo 20. stoletja v informacijsko-komunikacijskih tehnologijah in (3) postnewtonovsko fiziko oziroma teorijo relativnosti, kvantno teorijo in teorijo kaosa (Becker in Slaton, 2000: 16–17). Becker pri tem poudarja še nekatera druga izhodišča, kot npr. decentralizacijo oblasti in razpršitev politične moči nazaj na lokalne politične ravni in posameznike, vzpostavljanje državljskih omrežij oziroma povezav ter ideje o manjši, manj centralizirani oblasti, ki omogoča lažje razvijanje skupnosti in medsebojnega dialoga (Becker in Slaton, 2000: 36). Takšna politika v spopadu za redke potenciale zagovarja sodelovanje pred konfliktom. Oblast po tej logiki ni več odločevalec oziroma razsodnik v takšnih situacijah niti ne vsiljuje določitev od zgoraj navzdol. Nasprotno, rešitev konfliktnih situacij mora priti od spodaj navzgor – od državljskih gibanj, ki cenijo različnost. Osrednja vloga javne oblasti naj bi postala predstavljanje in pospeševanje “notranjega dialoga” med mnogimi neodvisnimi in soodvisnimi udeleženci v sporu ali problemu, ki se odraža v deljenem javnem mnenju (Becker in Slaton, 2000: 37).

Participativno zasnovana konsenzualna demokracija naj bi bila tako fleksibilnejša, odzivnejša in bolj usmerjena k dialogu (konsenzu). Kot taka je zaključen okvir za implementacijo participativnih potencialov elektronske demokracije: “Institucije, ki dovolijo ljudem, da razvijajo in udeležajo svoje potenciale, imajo visoko stopnjo obstoja v nepredvidljivi dinamiki zgodovinskih sprememb. Zato države ali politične skupnosti, ki spodbujajo svoje ljudi k razvoju takšnih potencialov, postanejo močnejše s pomočjo izkoriščanja in usmerjanja precejšnega dela njihove kreativne energije. Večji je del prebivalstva, ki ga vlade vključijo na tak način, močnejše postanejo.” (McNeill v Becker in Slaton, 2000: 10)

PARTICIPATIVNI POTENCIALI ELEKTRONSKE DEMOKRACIJE

Pri odpravljanju problemov, s katerimi se soočajo obstoječe strukture predstavniskega demokratičnega političnega sistema, številni politologi, sociologi in komunikologi vidijo rešitev v različnih podobah elektronske demokracije. Zato ni presenetljivo, da v literaturi o elektronski demokraciji (Becker, 2000; Grossmann, 1994; Hagen, 1996; London, 1994; itd.) prevladuje prepričanje, da je treba koncept elektronske demokracije razumeti kot sodobno teorijo o politični participaciji. Raziskave o povezanosti med računalniškimi omrežji in demokracijo so pokazale, da elektronska demokracija prispeva tako k teoriji demokracije kot tudi k razumevanju delovanja demokratičnega političnega sistema v informacijski dobi. Koncept elektronske demokracije najlažje razumemo takrat, ko ga razlagamo v luči sodobnih teorij o politični participaciji (Hagen, 1996: 63). Martin Hagen definira koncepte

elektronske demokracije v okviru tistih teorij, ki razumejo računalnike in/ali računalniška omrežja kot osrednje orodje v delovanju demokratičnega političnega sistema. Sam pa pojem opredeli takole: "Elektronska demokracija pomeni tisti demokratični politični sistem, v katerem so računalniki in računalniška omrežja uporabljeni za izvajanje naslednjih ključnih funkcij demokratičnega procesa: informiranje in komuniciranje, artikulacija in združevanje interesov ter politično odločanje (tako posvetovanje kot glasovanje)" (Hagen, 1996: 64). V različnih opredelitvah in tipologijah elektronske demokracije je za politološko analizo pomembno predvsem njihovo ločevanje na podlagi dveh meril: 1. oblike oziroma teorije demokracije, ki jo zagovarjajo (neposredna demokracija ali izboljšanje obstoječe, predstavniške oblike demokracije v obliki večje odzivnosti na potrebe državljanov in 2. razsežnost politične participacije, za katero verjamejo, da je najprimernejša za demokracijo (informiranje, razpravljanje, glasovanje in politična aktivnost).

Van de Donk in Tops (v Hagen, 1996: 65) v svojem delu o različnih možnostih uporabe elektronske demokracije razlikujeta med tremi različnimi koncepti: tistimi, ki se nanašajo na neposredno demokracijo, drugimi, ki hočejo povečati dovzetnost posredne (predstavniške) demokracije, in tretjimi, ki poudarjajo, da je demokracija še kaj več kot le postopek sprejemanja odločitev, pri čemer poudarjajo vidik "učenja za državljansko izobraževanje", ki je v demokraciji neposredno povezan s konceptom aktivnega državljanstva⁴ (Hagen, 1996: 65–66). Konkretno oblike demokracije, v katere utegne uporaba računalniške tehnologije preobraziti obstoječe demokratične politične ureditve (v smislu širšega področja političnega delovanja), se kažejo še kot kibernetična demokracija, elektronska demokratizacija, neposredna demokracija, diskurzivna demokracija, teledemokracija, plebiscitarna demokracija, participativna demokracija in digitalna demokracija (glej Oblak, 2001). Hagen poudarja, da je skupna lastnost omenjenih konceptov prepričanje, da lahko različne kvalitete novega računalniškega medija, interaktivnost, hitrejši način posredovanja podatkov, možnost množične komunikacije v obe smeri, bogastvo informacij in nove uporabniške možnosti (Abramson/Aerton/Orren v Hagen, 1996: 64) izdatno pripomorejo k demokratičnosti političnega sistema. Dvig stopnje politične participacije je glavni cilj zagovornikov elektronske demokracije (Hagen, 1996: 64).

Pri razmišljanju o razsežnostih politične participacije Martin Hagen (1996) meni, da lahko koncept aktivnega državljanstva natančneje opredelimo s pomočjo štirih razsežnosti politične participacije (podobno, vendar nekoliko drugačno tipologijo so uporabili Milbrath in Verba/Nye v Hagen, 1996: 66). Prvo razsežnost politične participacije pomeni iskanje informacij in vzdrževanje koraka s tokom

⁴ Gre za bolj ali manj pasivne in aktivne vloge, ki jih državljani kot politični subjekt izvajajo v okviru politične skupnosti (Hagen, 1996: 66).

aktualnih dogodkov (vzdrževanje stanja informiranosti). Drugo razsežnost tvori aktivna politična razprava, ki jo ima posameznik z družinskimi člani, prijatelji, sosedji, sodelavci itd. Glasovanje pomeni tretjo razsežnost politične participacije. Samo glasovanje po mnenju mnogih politologov ni samo osrednji koncept demokracije, ampak tudi najpomembnejša razsežnost politične participacije. Zadnja, četrta razsežnost pa je politična aktivnost (delo političnih aktivistov pri organiziranju kampanj, zborovanj, državljskih pobud, strankarskih srečanj, prostovoljno delo v lokalni samoupravi itd.). Politična aktivnost je v nekaterih pogledih za delovanje demokracije enako pomembna kot glasovanje (Martin Hagen, 1996: 66). Tudi Oblak (2000) poudarja, da koncept elektronske demokracije v različnih kontekstih obsega različne razsežnosti politične participacije: komuniciranje s političnimi predstavniki in institucijami s pomočjo računalniške pošte, razpravljanje v različnih računalniško posredovanih forumih, sistematičen dostop do podatkov, ki so v javnem interesu, tehnike množičnega glasovanja z računalniškimi tehnologijami in javna računalniška omrežja v lokalnih skupnostih (Oblak, 2000: 122).

Glede na opisane podobe elektronske demokracije je z vidika koncepta participativne demokracije idealu politične participacije verjetno še najbližja tista, ki jo poudarjajo zagovorniki teledemokracije: "Resnična demokracija pomeni uporabo sodobnih elektronskih komunikacij in informacijske tehnologije kot instrumentov, ki ljudem v demokraciji zagotavljajo pomoč pri postavljanju dnevnih redov, oblikovanju prioritet, odločanju glede pomembnih politik in sodelovanju pri njihovi implementaciji. Skratka, prava teledemokracija pomeni takšno uporabo telekomunikacij, ki bo javnosti podala vzrode za samoodločanje." (Becker v Hagen, 1996: 69–70)

TIPI SPLETNIH APLIKACIJ GLEDE NA UPORABO DEMOKRATIČNIH POTENCIALOV INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE TEHNOLOGIJE V SLOVENIJI

V nadaljevanju bomo z metodo primerjalne analize opisali štiri tipe spletnih aplikacij, ki uporabljajo participativne in demokratične potenciale IKT v slovenskem virtualnem prostoru. Miselne forme smo identificirali na podlagi Neumanovega razumevanja avtoritarne in demokratične države⁵. Franz Neumann takole opredeljuje cilj demokracije: "Cilj demokracije je uresničitev svobode posameznika z množično soudeležbo pri njenem udejanjanju" (Neumann, 1950: 295). Pri tem razlikuje naslednje tri elemente svobode: *pravni* ali negativni, *zgodovinski* ali spoznavni in *element volje* (prav tam). V nadaljevanju se bomo posvetili njegovemu razumevanju razmerja med pravno in politično svobodo, ki je ključno za jasno opredelitev miselnih form uporabe IKT v slovenski elektronski javni sferi.

Ključni element udejanjanja pravne svobode je koncept pravne države, ki pomeni državo, v kateri oblast temelji na splošnih zakonih, tako da je odnos med

državo in državljanom preračunljiv. V skladu s tem mora biti državljanom, neodvisno glede na obliko vladavine, zagotovljena najmanjša mera svobode in varnosti (koncept pravnega pozitivizma). Iz ideje pravne države logično sledita neodvisnost sodstva in zakonitost uprave (Neumann, 1950: 293). Politična posledica pravne države⁶ je sprejemanje *statusa quo*. To pomeni pristajanje na izključevanje množic iz političnega tvorjenja volje, ki vodi v sprejemanje obstoječih oblastniškopoličnih razmerij. Pravna država ne more biti nadomestek za demokracijo, ker temelji na odpovedi boju za politično svobodo na račun ohranitve pravne svobode. Pravna svoboda⁷ pomeni obrambo že doseženih pravic. V njeni perspektivi je državljan zreduciran na pasivnega podložnika, čigar interes je namesto sodelovanja v oblikovanju politične volje varovanje že obstoječih pravic (Neumann, 1950: 293–294).

Posledica dominacije pravne svobode se kaže v tem, da postaja v sodobnih industrijskih družbah praksa demokracije čedalje težja, hkrati pa narašča notranja potreba po demokraciji⁸. To je po Neumannovem menju danes osrednji problem demokracije (Neumann, 1950: 296)⁹. Neumann (1950) kot probleme udejanjanja svobode oziroma težave moderne demokracije opredeljuje naslednje: monopoliziranje družbe, birokratizacija javnega in zasebnega življenja, naraščajoča zapletenost v prakticanju demokracije. Z monopoliziranjem, veleindustrijo, velepodjetništvom in velebirokracijo postaja čedalje težje uspešno organizirati množično sodelovanje v političnem tvorjenju volje. Brez dvoma se individualno delovanje posameznika v politiki (in ne samo v politiki) zdi povsem brezupno (Neumann, 1950: 296).

V luči danih teoretičnih izhodišč, smo v tabeli št. 1 identificirali naslednje tipe spletnih aplikacij uporabe demokratičnih in emancipatoričnih potencialov IKT v Slovenji: (1) e-uprava (e-poslovanje v javni in državni upravi) in e-vlada; (2) e-poslovanje v gospodarstvu in negospodarstvu; (3) e-politični aktivizem in (4) e-javna participacija. Izbrana kriterija za identificiranje miselnih form sta dva. Prvi pomeni sistemsko utemeljenost (raven kreacije političnih odločitev) oziroma nesistemsko utemeljenost (raven vplivanja na kreacijo političnih odločitev). Drugi kriterij je politična aktivna uporaba računalniško posredovanega komuniciranja z namenom uresničevanja politične svobode oziroma politična pasivna uporaba z namenom utrjevanja pravne svobode. Ta kriterij ugotavlja, v kolikšni meri so demokratični in participativni potenciali IKT uporabljeni za svobodno tvorjenje politične volje v smislu soudeležbe javnosti pri odločanju o zadevah javnega pomena.

⁵ Neumann, Franz (1950), Politiška znanost u demokraciji. *Treži program*, št. 64 (1985), str. 363–378.

⁶ Problema ideje pravne države sta dva: 1. pravna država ni povsem uresničljiva, ker praksa pravne države ni bila nikoli vseobsegajoča, in 2. pravna svoboda je negativna, pomeni obrambo že doseženih pravic. Državljan še vedno ostane podložnik, ker ne sodeluje pri oblikovanju politične volje (Neumann, 1950: 304).

⁷ Pomen pravne svobode je v tem, da loči demokratično državo od boljševidne (Neumann, 1950: 265).

⁸ "S tem je opredeljeno prvo področje nalog politične znanosti – raziskovanje metod vladanja: vzgoje, propagande, materialnih prednosti, prisile, terorja in tipičnih metod, ki se uporabljajo v odnosu moči človek-človek" (Neumann, 1950: 301).

E-uprava, e-vlada in e-gospodarstvo

Analiza miselnih form je pokazala, da sta dva v Sloveniji hegemonika tipa uporabe demokratičnih in emancipatoričnih potencialov IKT, e-uprava in e-vlada (oba pomenita sfero javne oblasti) ter e-gospodarstvo in e-negospodarstvo (sfera družbene in ekonomske reprodukcije), zasnovana na konceptu pravne svobode (pravnega pozitivizma). Oba tipa imata formalnopravno podlago v Zakonu o elektronskem poslovanju in elektronskem podpisu in sta proizvod pravne države. Ključne funkcije spletnih aplikacij e-uprave in e-vlade se kažejo predvsem v izboljšanju učinkovitosti in hitrosti servisa storitev javne oblasti (preglednost, zmanjševanje transakcijskih stroškov, racionalizacija poslovanja z dokumenti, preprostejša komunikacija med uradniki in državljani) in predstavljane institucij javne oblasti v virtualnem prostoru (informiranje, dostop do informacij, obveščanje) (glej tudi Oblak, 2000). Uporabniški problemi spletnih aplikacij e-uprave in e-vlade se kažejo v tem, da izkoriščajo le omejen del participativnih potencialov IKT. Takšno omejeno uporabo jim narekujeta konceptualni okvir predstavniške demokracije in koncept pravnega pozitivizma (pravne svobode), ki na normativni ravni legitimira takšen tip političnega organiziranja v virtualnem prostoru¹⁰. Računalniške spletne aplikacije obeh konceptov ne dopuščajo možnosti za realizacijo ideala politične svobode v obliki soudeležbe javnosti pri soupravljanju zadev skupnega pomena, ampak nasprotno, še utrjujejo konsenz o dominaciji pravne svobode in ohranjanju obstoječih razmerij političnih moči. Takšen status quo v realnem in virtualnem prostoru pripomore k reprodukciji politično pasivnih državljanov. Zagovarjanje in vztrajanje na točki takega konsenza pa odpira vprašanje legitimnosti obstoječih predstavniških institucij, katerih računalniške aplikacije so na obstoječi stopnji razvoja neprepustne in neodzivne za javno, strokovno in politično participacijo javnosti pri sprejemanju političnih odločitev o zadevah javnega pomena. Miselna forma spletnih aplikacij sfere javne oblasti (e-uprave in e-vlade) iz Neummanove perspektive ne pomeni nič drugega kot računalniško, programsko-spretnostno rešitev pri kopiranju razmerij oblastniških odnosov iz realnega v virtualni prostor. Takšne virtualne aplikacije IKT pomenijo le racionalizacijo servisa javne oblasti do državljanov (e-poslovanje v javni in državni upravi), torej varstvo in ohranjanje že pridobljenih in obstoječih pravic (oblastniških odnosov), niso pa izkoriščene za večjo interaktivnost med javno oblastjo in državljani. Zaradi zmanjšanih možnosti za interaktivno komuniciranje je oteženo izvajanje politične akcije za spreminjanje obstoječih

¹⁰ Političnih posledic obeh konceptov je več. Naj omenimo naslednje: ohranjanje obstoječih razmerij političnih moči v odnosu politična elita – državljani; sistem, v katerem se politične odločitve sprejemajo v političnem vrhu in potem injicirajo navzdol; ohranjanje arhaične newtonovske logike delovanja političnega sistema; uporaba IKT za logistično podporo že obstoječim političnim praksam.

	POLITIČNO PASIVNA RABA (OHRAJANJE RAZMERIJ POLITIČNIH MOČI)	POLITIČNO AKTIVNA RABA (SPREMINJANJE RAZMERIJ POLITIČNIH MOČI)
raven političnega sistema (formalnopravno spreje- manje političnih odločitev)	e-vlada in e-uprava (e-poslovanje v državni in javni upravi) akter: država dejavnosti: <i>informiranje</i> <i>opravljanje storitev</i> <i>predstavljanje</i> pravna svoboda www.gov.si http://e-gov.gov.si/e-uprava/index.html Zakon o elektronskem podpisu in elektronskem poslovanju	e-javna participacija akter: civilna družba dejavnosti: <i>kreacija odločitev</i> <i>soodločanje javnosti</i> pravna in politična svoboda www.nep.si Aarhuska konvencija e-parlament
raven civilne družbe (neformalno vplivanje na sprejemanje političnih odločitev)	odnos kooperacije odnos tolerance odnos konfrontacije e-gospodarstvo in e-negospodarstvo akter: gospodarstvo, negospodarstvo dejavnosti: <i>opravljanje</i> <i>storitev</i> e-ekonomija e-poslovanje e-bančništvo http://www.mercator.si/ http://www.banka-celje.si e-marketing e-šola e-študentski servis http://www.soncna.com/	e-politični aktivizem akter: civilna družba dejavnosti: <i>politična akcija</i> politična svoboda http://www.geocities.com/nevnato/ http://www.cokespotlight.org/ http://www.greenpeace.org/ http://geocities.com/recinenato/nenato.html

Tabela 1: Tipi spletnih aplikacij glede na uporabo demokratičnih potencialov računalniško posredovanega komuniciranja v Sloveniji, vir: Andrej A. Luksič, Simon Delakorda (2002).

razmerij političnih moči. Zato prva generacija spletnih aplikacij javne oblasti na ravni vsakdanjih političnih izkušenj deluje kot reproducent politično pasivnih

uporab IKT, pasivnih oblik javne, strokovne in politične participacije in kot zaviralec uvajanja elementov participativne demokracije. Enako velja za e-poslovanje v gospodarstvu (e-gospodarstvo), ki uporablja demokratične in emancipatorične potenciale IKT izključno za povečevanje akumulacije kapitala in povečevanje dobička (zmanjševanje stroškov), temelječem na konceptu "nove ekonomije"¹¹.

E-politični aktivizem

V nasprotju s pravnosistemsko normiranimi spletnimi aplikacijami e-uprave, e-vlade in e-gospodarstva, katerim razvojno sledi še e-sodstvo, pa koncept e-političnega aktivizma pomeni povsem drugačno aplikacijo. Gre za tisto uporabo demokratičnih in emancipatoričnih potencialov IKT, ki se je poslužujejo najrazličnejše neprofitne (profitne), volonterske, aktivistične, nevladne interesne organizacije za izvajanje elektronske (virtualne, kibernetike) politične akcije za iskanje somišljenikov, lobiranje, izvajanje pritiskov, koordinacije akcij, mrežnega povezovanja, informiranja in obveščanja privržencev, opozarjanja, promoviranja in propagiranja lastnih ciljev. Lastnosti tovrstnih aplikacij so nehierarhičnost, decentraliziranost in anarhičnost izvajanja elektronskega aktivizma, ki deluje zunaj formalnopravnih okvirov. Takšna nesistemska, na trenutke tudi antisistemsko naravnana, omogoča aplikacijam e-političnega aktivizma politično svobodno izkoriščanje potencialov IKT za kreativno politično akcijo. Zato je ta tip uporabe informacijsko-komunikacijske tehnologije pogosto v konfliktu s pravnosistemsko normiranimi spletnimi aplikacijami na internetu (vdori na vladne spletne strani, hekerstvo, kibervojne).

E-javna participacija

Četrta oblika uporabe IKT so aplikacije e-javne participacije, katere spletni portal bomo podrobneje predstavili v nadaljevanju. Gre za rabo informacijsko-komunikacijske tehnologije, ki se v virtualnem prostoru šele oblikuje in počasi zaseda svoj virtualni prostor. Mentalna forma e-javne participacije izhaja iz samega bistva politične teorije, katere ključni predmet proučevanja je vprašanje svobode. Aplikacija e-javne participacije povezuje temeljne elemente prej opisanih mentalnih form: element pravne svobode, ker temelji na pravnosistemskih normah¹²; element ljudske volje (politične svobode), ker omogoča različne uporabniške možnosti za izvajanje javne, strokovne in politične participacije; zgodovinski element, ker takšna, celovita raba demokratičnih in emancipatoričnih potencialov IKT pomeni napredek v razvoju strankarsko predstavniške demokracije

¹¹ Nekoliko se od teh konceptov razlikuje le koncept e-parlamenta, ki ga zagovarja poslanec državnega zbora Republike Slovenije dr. Ciril Ribičič. Čeprav gre tudi v tem primeru za ujetost v miselni horizont predstavniške demokracije, pa ta koncept pomeni kvalitativen napredek v razmišljanju o celovitejši uporabi IKT v demokratične in participatorne namene. Ribičič, Ciril (2002), *Virtualni poslanec (E-volitve, E-parlament)*. Pravnosistemski vidiki informacijske družbe, Portorož, GH Emona, 24–25. april 2002, str. 2–11.

(demokracije skozi institucije) v participativno demokracijo (demokracijo skozi državljanke). Vsi trije elementi združeni reflektirajo Neumannovo opredelitev pojma svobode¹³. Forma e-javne participacije oblikuje tako na sistemski kot ne-sistemski ravni virtualne prostore politične svobode, v katerih posamezniki svobodno oblikujejo lastno politično voljo glede zadev javnega pomena in uresničujejo ideal politično aktivnega državljan¹⁴.

SPLETNI PORTAL ZA ELEKTRONSKO JAVNO PARTICIPACIJO

Na podlagi premisleka o problemih predstavniške demokracije, premisleka o participativni demokraciji in demokratičnih potencialih informacijsko-komunikacijske tehnologije bomo v nadaljevanju posvetili pozornost zasnovi elektronske javne participacije, ki je konceptualni okvir za celovito participativno uporabo IKT v političnem prostoru. Pri tem se kažeta vsaj dva problema. Prvi je raznovrstnost pojavnih oblik, modelov in teoretskih opredelitev pojma elektronske demokracije, ki so ponekod uporabljeni tako, da so jim odvzeti ključni elementi javne (politične in strokovne) soudeležbe državljanov. Da bi se na ravni teoretske konceptualizacije pojma elektronske demokracije izognili takšnemu dvomju in nenatančnosti, predvsem pa njegovi rabi za demokratično legitimizacijo (do sedaj) politično pasivnih, ekonomskih modelov demokracije (e-poslovanje v javni in državni upravi, e-uprava, e-vlada itd.), in dosegli pojmovno transparentnost, predlagamo uvedbo nove kategorije, ki bo nedvoumno gradila na participativnih potencialih IKT in na njihovi rabi v političnem prostoru. Drugi problem, ki narekuje konkretizacijo koncepta elektronske demokracije, je njegov teoretski okvir, ki zahteva utemeljitev v računalniško podprti spletni aplikaciji (portal). Tako bodo njegova temeljna teoretska izhodišča prenesena v realni, s tem pa tudi v virtualni javni politični prostor. Na podlagi teh argumentov uvajamo koncept elektronske javne participacije. Ta pomeni aplikacijo participativnih teoretskih predpostavk elektronske demokracije v obliki računalniško podprtih spletnih strani in spletnih portalov. E-javna participacija tako pomeni vse tiste računalniške aplikacije, ki jih sestavljajo naslednje temeljne komponente: (1) računalniško podprte razprave med stroko, javnostjo in politiko, temelječe na načelih (protokolih) diskurzivne etike (glej Habermas, Jürgen: 1997); (2) raznovrstne uporabniške možnosti za politično, javno in strokovno

¹² Glej Aarhuška konvencija: konvencija o dostopu do informacij, udeležbi javnosti pri odločanju in dostopu do pravnega varstva v okoljskih zadevah.

¹³ "Ravno to je naloga politične teorije, teorije pojma svobode: preboj goste megle propagande in pokazati, katere skupine le govorijo o svobodi in katere jo tudi poskušajo uresničiti. Samo tisti, ki dajejo množici ljudi možnost razvoja, si resnično prizadevajo za udeležanje v svobode." (Neumann, 1950: 305–306)

¹⁴ To je ena poglavitnih nalog znanosti v politiki: razbitje političnega nihilizma (Neumann, 1950: 296).

participacijo; (3) mišljenje in protokoli za politično akcijo; (4) princip aktivnega državljana in (5) arhiv celotnega dogajanja. Takšne aplikacije imajo na področju okolja in trajnostnega razvoja (6) pravnosistemsko utemeljitev v Aarhuški konvenciji in (7) teoretsko utemeljitev v teoriji participativne demokracije.

Na podlagi naštetih kategorij podajamo naslednjo opredelitev e-javne participacije: e-javna participacija pomeni računalniško aplikacijo (spletne strani in spletni portali) za sistemsko normirano, javno, strokovno in politično soudeležbo državljanov pri sprejemanju politik, programov in načrtov o zadevah javnega pomena. Tako zastavljena opredelitev se od koncepta elektronske demokracije loči v tem, da je slednji razumljen kot teoretsko deskriptivna kategorija, ki na ravni konceptualnih premislekov določa argumente, oblikuje miselni prostor in na področju sprejemanja okoljskih odločitev predlaga način za sistemsko umestitev računalniških aplikacij, ki izkoriščajo demokratične potencialne IKT v participatorne namene. V nasprotju s tem pa je koncept e-javne participacije razumljen kot aplikativna kategorija, ki pomeni konkretno udejanjanje (aplikacijo) teoretskih idej in premislekov koncepta elektronske demokracije v realni (virtualni) svet politike. E-javna participacija je politološka kategorija, zasnovana na vsebinah, ki so lastne politični teoriji. Te kategorije združuje mišljenje za politično akcijo, ki pomeni obliko, znotraj katere je mogoča kreacija političnih odločitev in udejanjanje politične svobode. Zainteresirana in prizadeta javnost kot politični subjekt tako s svojimi interesi vstopa v svet računalniško podprtih aplikacij, ki jim omogočajo participacijo pri odločanju o zadevah skupnega pomena. S tem pa se na področju odločanja o javnih zadevah odprejo možnosti za politično samorealizacijo, politično emancipacijo in politično svobodo. Tako opredeljen koncept e-javne participacije se v virtualnem prostoru, torej v elektronski javni sferi¹⁵, srečuje z drugimi, politično pasivnimi aplikacijami uporabe participatornih potencialov IKT, kot so e-uprava, e-vlada, e-sodstvo in drugi.

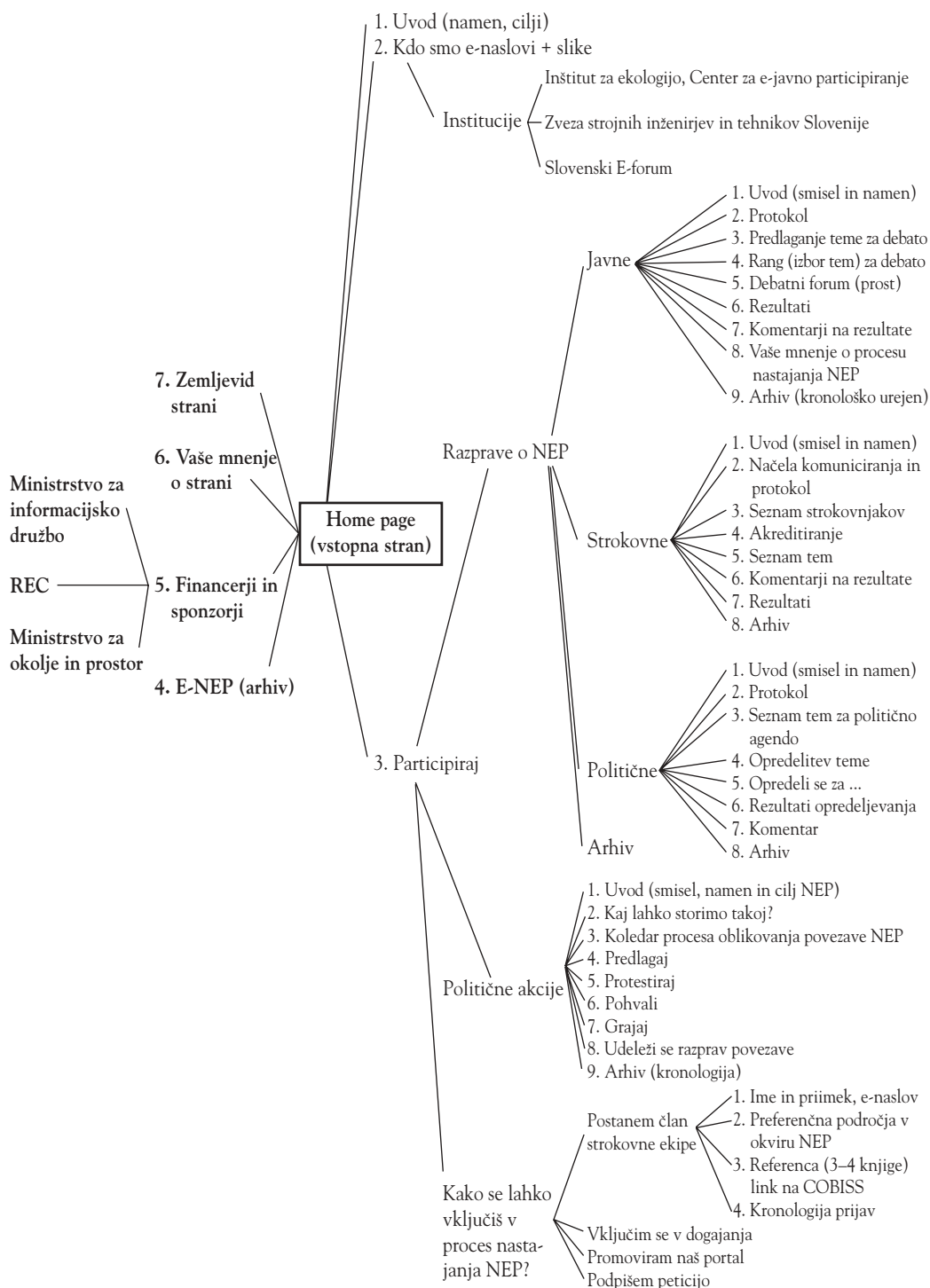
Na podlagi teoretskih predpostavk elektronske demokracije smo postavili konceptualno zasnovo spletnega portala za e-javno participacijo na primeru soudeležbe javnosti pri oblikovanju nacionalnega energetskega programa (slika 2). Ključni lastnosti portala sta njegova inkluzivnost in interaktivnost, ki uporabnikom omogočata (javno, strokovno in politično) soudeležbo skozi vse razsežnosti participacije: informiranje, obveščanje, razpravljanje, odločanje in implementacijo. Osrčje spletnega portala so računalniško posredovane razprave med stroko, javnostjo in politiko. Prednosti takšnega razpravljanja temeljijo na tehničnih zmogljivostih, ki vsem, z različnimi interesi udeleženi akterjem, omogočajo enakopravno, svobodno in demokratično razpravo pri odločanju o okoljskih problemih. Proces razpravljanja s tem pridobi pomembno vlogo v javnih razpravah, razvijanju alternativ in sprejemanju političnih, javnih in strokovnih odločitev.

Poleg tega so v portal vgrajene še druge ključne oblike javne, politične in strokovne participacije, ki prizadeti in zainteresirani javnosti omogočajo soudeležbo pri pripravi okoljskih programov, načrtov in politik: neposredno elektronsko komentiranje osnutkov predpisov, organizacijo protestov, zbiranje podpisov za peticijo ali podporno pismo, pošiljanje e-pošte politikom in odgovornim na lokalni in nacionalni ravni (poslanci, vlada, župani), lobiranje, organizacijo množičnih okoljevarstvenih protestov, okroglih miz, posvetovanj, iskanje somišljenikov, opredeljevanje okoljskih problemov, možnosti včlanjevanja v okoljske nevladne organizacije, obveščanje o okoljski problematiki, grajanje in nagrajevanje odgovornih, predstavljanje lastnih okoljevarstvenih stališč, prepričanj in mnenj, seznanjanje z mnenji drugih, pridobivanje povratnih informacij javnih institucij, izvajanje prostovoljnih akcij, propagiranje okoljevarstvenih ciljev, organiziranje skupin somišljenikov, obveščanje medijev o okoljevarstveni problematiki, donatorstvo, registracija v strežnik elektronske pošte, ki uporabnike sproti obvešča o participativnih možnostih, itd. Pomemben element portala je tudi arhiv vseh dogajanj, ki je podlaga za oblikovanje skupnega kolektivnega spomina mrežno povezanih okoljevarstvenih akterjev. Portal ponuja še možnosti za informiranje in učenje o okoljski problematiki. V ta namen so postavljene povezave na spletne strani domačih in tujih okoljskih nevladnih organizacij, virtualne baze podatkov za okoljevarstvene informacije, povezave na vladne spletne strani, povezave na virtualne okoljske razpravljalne forume, uporabne informacije o navodilih za pisanje in o postopku za posredovanje zahteve po okoljskih informacijah, informacije o razlagi procesov političnega odločanja ter o njegovi preglednosti in jasnosti postopkov pri sprejemanju okoljskih odločitev itd.

POLITOLOŠKI PROBLEMI IN POMISLEKI O ELEKTRONSKI DEMOKRACIJI

Kljub obetavnim izhodiščem pri implementaciji participativne demokracije s pomočjo računalniških omrežij pa se v zvezi s tehničnimi lastnostmi IKT na eni strani in uveljavljanjem koncepta elektronske javne participacije v realnem svetu razmerij političnih moči na drugi strani pojavlja precej problemov, omejitev in pomislekov. Ti se pojavljajo na različnih ravneh in pri različnih akterjih. Na ravni demokratičnosti interneta so najizrazitejši problemi in pomisleki naslednji: glas posameznika ni prepoznaven, tehnologija še ne more prinesiti množične politične participacije, problem poplave mnenj v računalniški komunikaciji, ki lahko zaduši individualne realizacije, itd. Kozmos (2001) povzema nekatere najpogostejše kritike konceptov in eksperimentov virtualne demokracije: virtualne volitve ne dopuščajo

¹⁵ Več o tem v Thornton, Alinta (1996), *Does internet create Democracy?*, Chapter 2: Concept of public sphere (Habermas, 1989). University of Technology, Sydney, <http://www.wr.com.au/democracy/thesis2.htm>.

Slika 2: Struktura Portala za e-javno participacijo na primeru soudeležbe javnosti pri oblikovanju nacionalnega energetskega programa (NEP), Vir: Andrej A. Lukšič in Simon Delakorda (2002).

prostora za dialog in diskusijo; gneča še ne pomeni demokracije; tehnologija atomizira posameznika; hitrost računalniško posredovanih komunikacij je lahko sovražna za demokracijo; družba se ne počuti sposobna za sodelovanje v političnem življenju; nekateri javni problemi ne zanimajo širše javnosti; večina eksperimentov je imela nizko raven participacije; javno mnenje je zelo nestabilen fenomen; razprave potekajo brez prave vsebine (London v Kozmos, 2001: 129).

Čeprav predstavljeni pomisleki veljajo tudi v Sloveniji, pa pri nas nastajajo nekatere ovire, ki izhajajo iz ravni organiziranja političnega sistema in odnosa političnih elit do politično participativne uporabe IKT. Problemi na tej ravni se kažejo predvsem v odločitvah javne oblasti za promoviranje politično pasivnih aplikacij demokratičnih potencialov računalniško posredovanega komuniciranja (e-uprava in e-vlada). V tem kontekstu je težava razumevanje elektronske demokracije skozi obstoječe vsakdanje politično izkustvo, ki je omejeno na pisarniško izkustvo uporabljanja potencialov IKT (e-poslovanje). Zato je spletne aplikacije elektronske demokracije v Sloveniji nujno ločiti od koncepta e-poslovanja oziroma ravnanja z dokumenti. Pri tem se kaže problem komercializacije interneta¹⁶. Ovira je tudi politični sistem Republike Slovenije, ki je ustavnopravno zaprt za legalno participacijo javnosti zunaj postopka demokratičnih volitev, referendumov in civilnih pobud. S tega stališča so razumljivi pomisleki javne oblasti glede elektronske demokracije in njenih aplikacij. Slovenska vlada kot trenutne pomisleke navaja naslednje¹⁷: (1) dejanska (ne)obveščenost posameznikov kot temelj verodostojnosti za njihovo odločanje, (2) interesi posameznikov na oblasti, (3) trenutna nenaklonjenost ljudstva do volitev prek interneta, (4) informacijska tehnologija je podvržena zlorabam (verodostojnost sodelujočih, zloraba podatkov) in (5) preobremenjenost sistemov ob aktivnem sodelovanju množice.

Drugi problemi so še javna, politična, pa tudi akademska neprepoznavnost koncepta elektronske demokracije, ki se pre pogosto kaže v javni neprepoznavnosti možnosti uporabe IKT za e-javno participacijo. V ta okvir sodijo tudi problemi pri uvajanju komunikacijsko informacijskih tehnologij, ki izhajajo iz zunanjih okoliščin in širšega družbenega okvira, pri čemer je še zlasti pomembna raven participativne politične kulture ter oblika politične socializacije. Na tem mestu Oblak (2001) poudarja zlasti splošno naklonjenost ter pripravljenost za sodelovanje v procesih izražanja mnenj in preferenc, splošno raven zanimanja za skupna vprašanja, pripravljenost za vlaganje lastnih virov in tehnološko opismenjenost. Kot ključne probleme pa navaja vsaj tri: (1) vprašanje dostopa, (2) predstava o idealnem državljanu ter (3) problem interaktivnosti (Oblak, 2001: 134).

¹⁶ "S porastom števila podjetij in razmahnitvijo tržne logike se je internetu začel spreminjati značaj, ki pa še nima razvitih mehanizmov, da bi zaježil takšne procese." (Oblak, 2001: 230).

¹⁷ Vir: E-poslovanje v javni upravi RS za obdobje od leta 2001 do leta 2004; Center vlade za informatiko, http://www.gov.si/cvi/slo/index_slo.htm.

SKLEP

Predstavljen politološki premislek o participativnih potencialih informacijsko-komunikacijske tehnologije pomeni nujno dopolnilo k širšemu korpusu obstoječih družboslovnih refleksij na tem področju. Njegova izhodišča, utemeljna v politični teoriji, omogočajo kritično refleksijo konceptov demokracije in posameznih oblik politične participacije, postavljenih v ozadje uporabniških možnosti, ki jih na ravni javne oblasti in civilne družbe ponujajo posamezne spletne aplikacije. Pri tem je na mestu ugotovitev, da omenjeni družbeni sferi in njeni akterji, vsaka na sebi lasten način izkoriščata potenciale IKT. Javna oblast večinoma za ohranjanje obstoječih razmerij političnih moči na podlagi koncepta predstavniške demokracije, pravnega pozitivizma in pravne svobode ter akumulacije kapitala, civilna družba pa za demokratizacijo in spreminjanje obstoječih razmerij moči v komunikacijskih procesih odločanja o zadevah javnega pomena. Pri tem izhaja iz koncepta participativne demokracije, politične svobode ter potrebe po boljši kakovosti lastnega življenja, sklicujoč se na mednarodno zavezujoče pravne norme, kot npr. zahteve Aarhuške konvencije na področju varovanja okolja in trajnostnega razvoja.

Produktivno analizo razmerij političnih moči, uveljavljanja politične svobode in vodenja politične akcije na področju IKT omogoča dejstvo, da predstavlja kibernetски prostor, vsaj na ravni spletnih aplikacij s političnimi vsebinami, sfero izpiljenih konceptov demokracije. To transparentnost omogočajo prav tehnične lastnosti IKT. Takšna preglednost potrjuje tudi naslednjo ugotovitev, da v okviru strategije razvoja informacijske družbe v Sloveniji ni vzpostavljenega prostora za razpravo o implementaciji idealov participativne demokracije v elektronski javni sferi, s tem pa tudi možnosti in potencialov elektronske demokracije.

Predstavljeni politološki vidiki elektronske demokracije puščajo odprta nekatera ključna vprašanja. Kako učinkovit in primeren je ob pomanjkanju analiz iz prakse koncept e-javne participacije v Sloveniji? Kakšen tip politično aktivnega državljana je primeren za tovrstno uporabo IKT? Kako senzibilizirati in motivirati javnost za izvajanje e-participacije o javnih zadevah? Kako oblikovati komunikacijske in odločevalske protokole ter kodekse razpravljanja na spletnih portalih za e-demokracijo, ki bodo uporabnikom omogočale množično, enakopravno, svobodno, demokratično in učinkovito, predvsem pa iskreno soudeležbo pri odločanju o javnih zadevah? Katere policy arene na področju javne oblasti so se najhitreje informatizirale in zakaj? V kolikšni meri je upravičeno govoriti o dominaciji naravoslovno-tehnične stroke pri implementaciji aplikacij IKT v slovenski družbi? Kakšne so in bodo politične posledice dosedanjega tehnokratskega odločanja o razvoju informacijske družbe pri nas? Kolikšen vpliv ima koncept e-poslovanja na ekonomizacijo politike v elektronski javni sferi? Itd.

Zadnja ugotovitev pričujočega besedila se nanaša na akterje, ki imajo dovolj organizacijskih in materialnih potencialov, predvsem pa potrebno politično zavest za postavitev in uporabo participativnih aplikacij elektronske demokracije. Te akterje v Sloveniji predstavljajo nevladne institucije civilne družbe, ki bodo na podlagi koncepta e-javne participacije v celoti izkoristile demokratične potenciale IKT. Pri tem bo treba še natančneje reflektirati razmerja političnih, ekonomskih, normativnih in medijskih moči med posameznimi akterji v policy omrežju na področju odločanja o aplikacijah IKT v Sloveniji ter pravno sistemske norme, ki odpirajo ali zapirajo prostore odločevalskih aren za soudeležbo javnosti na tem področju. To pa je tudi točka, kjer politološka analiza aplikacij IKT šele začenja dobivati na teži in pomenu. Novo področje raziskovanja politološke znanosti tako odpira prostor za politološko kreativnost, kritično prodornost, predvsem pa omogoča ponovni premislek o temeljni kategoriji politološke znanosti, o politični svobodi.

LITERATURA

- Aarhuška konvencija. [URL:<http://www.gov.si/mop/vsebina/zakoni/okolje/konvenc/koninf1.html>], (15. 3. 2002)
- Barber, Benjamin R. (1990) *Strong democracy: participatory politics for a new age*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Becker, Theodore Lewis / Slaton, Christa Daryl (2000): *The Future of Teledemocracy*. Westport (Conn.), London: Praeger.
- Part I: *Introduction to the New Physic and New Democratic Paradigm* (str. 1–47)
- Brezovšek, Marjan (1995) Politčna participacija: prispevek k analizi "participativne demokracije". *Teorija in praksa* 32 (3/4), 199–211
- Budge, Ian (1996) *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge: Polity, 1996
- Carter, Dave (1997) "Digital democracy" or "Information Aristocracy"? Economic Regeneration and the Information Economy.
- V Loader, Brian D. (Ed.) *The Governance of Cyberspace: politics, technology and global restructuring*, London: Routledge
- Clift, L. Steven (1996) *Using Electronic Communication for Political Discussions*. [URL:<http://www.e-democracy.org/intl/library/ecom.html>], (11. 2. 2002)
- Delakorda, Simon (2002) *Elektronska okoljska demokracija*, Diplomsko delo, FDV, Ljubljana
- poslovanje v javni upravi RS za obdobje od leta 2001 do leta 2004; Center vlade za informatiko. [URL:http://www.gov.si/cvi/slo/index_slo.htm], (12. 12. 2001)
- Grossman, Lawrence K. (1995): *The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age*. New York ...[etc.]: Viking
- Habermas, Jürgen (1997): *The theory of communicative action. Vol.1, Reason and the rationalization of society*. Cambridge: Polity Press
- Hagen, Martin (1996): "A Road to Electronic Democracy? Politische Theorie, Politik und der Information Superhighway in den USA" v Hans J. Kleinsteuber (ur.) 1996: Der "Information Superhighway". Opladen: Westdeutscher Verlag, str. 63–85. [URL:http://www.uni-giessen.de/fb03/vinci/labore/netz/hag_en.htm], (7. 10. 2001)
- Held, David (1992) *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Hewitt, Patricia (1998) Tehnology and Democracy. V Jane Franklin (ur.) *The Politics of Risk Society*, 84–89. Cambridge: Polity Press
- in association with the Institute for Public Policy Research
- Kitchin, Rob (1998) *Cyberspace: the world in the wires*. Chichester [etc.]: J. Wiley
- Kozmus, Davor (2001) Družbena konstrukcija informacijske tehnologije: pomeni in perspektive informacijskih tehnologij za sodobno družbo in znanost. Magistrsko delo, Impresum: Ljubljana : [D. Kozmus]
- Lukšič, Andrej (2002) Odpiranje odločevalskega sistema. V Milena Marega in Drago Kos (ur.) *Aarhuška konvencija v Sloveniji – strokovna priporočila za implementacijo Konvencije o dostopu do informacij, udeležbi javnosti pri odločanju in dostopu do pravnega varstva v okoljskih zadevah*, 25–31. Ljubljana: Regionalni center za okolje za srednjo in vzhodno Evropo

- Lukšič, Andrej (ur.) (2001) Projekt Elektronska demokracija na področju okoljevarstva, naravovarstva ter ekologije. Inštitut za ekologijo, Ljubljana
- Lukšič, Andrej (2000) K participativni demokraciji: Ali gre za nujnost dograditve institucij odločanja industrijsko razvitih držav? *IB revija* 34 (3/4), 14–19
- Lukšič, Andrej (1999) *Rizična tehnologija: izziv demokraciji: k politični ekologiji*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani: Inštitut za ekologijo
- Minnesota Politics Discuss – Minnesota E-Democracy. [URL:<http://groups.yahoo.com/group/mn-politics-discuss/message/9521>], (14. 2. 2002)
- Oblak, Tanja (2001) Images of electronic democracy: Communication Technologies and Changes in Participation and Communication Processes: doctoral dissertation. Ljubljana: [T. Oblak]
- Oblak, Tanja (2000) *Elektronska demokracija in nova prizorišča političnega delovanja*. Vregov zbornik / [ur. Slavko Splichal]. Ljubljana: Evropski inštitut za komuniciranje in kulturo: Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani (Javnost, 1318–3222; Vol. 7), str. 121–131
- Posvet "Internet in demokracija – stanje in perspektive". Državni svet Republike Slovenije, 31. maj 2001 (magnetogramski zapis).
- Ranerup, Agneta (1998) *On-line Forums as an Arena for Political Discussions*. Department of informatics, Göteborg University [URL:<http://www.informatik.gu.se/~agneta/KyotoRanerup.nyversion.pdf>], (19. 4. 2002)
- Thornton, Alinta (1996) *Does internet create Democracy?* Chapter 2: Concept of public sphere (Habermas, 1989). University of Tehnology, Sydney. [URL:<http://www.wr.com.au/democracy/thesis2.htm>], (7. 10. 2001)
- Trček, Franc (1997) Virtualna demokracija – navideznost ali dejanskost? *Družboslovne razprave* 13 (24/25), 98–117
- Tsagarousianou, Roza / Tambini, Damian / Bryan, Cathy (1998) *Cyberdemocracy: technology, cities and civic networks*. London, New York: Routledge
- Vreg, France (2001) Globalizacija in elektronska demokracija. *Teorija in praksa* 38 (1), 5–28
- White, Clem (1999) *Environmental Activism and The Internet*. Massey University, Albany, New Zealand. [URL:<http://www.arachna.co.nz/thesis/home.asp>], (9. 12. 2001)